
ANATOMIZACIJA KONFLIKTA I TELESNIH OSTATAKA KAO STRATEGIJA IZMIRENJA?

MAJA PETROVIĆ-ŠTEGER

Poslednjih godina antropološka teorija koja razmatra pitanja tela i osobe znatno se preorijentisala. Izuzetan napredak medicinske tehnologije u XX veku podstakao je antropologe da preumere pažnju s razumevanja tela kao integralne celine na telo sastavljeno od mrtvih ili rasparčanih telesnih delova. Iako ova studija ima za cilj da doprinese opštoj raspravi o telesnim delovima (vidi Lock 2002, Schepers-Hughes i Wacquant 2003, Sharp 2006), analiza koja sledi ne bavi se fenomenom brzog rasta tržišta ljudskih organa namenjenih transplantaciji, čija je svrha produžavanje života ili modifikovanje tela. Naprotiv, tela i telesni delovi koji se nalaze u središtu predstojeće analize medicinski su neupotrebljivi. Uprkos njihovoj takozvanoj “beskorisnosti”, oni su konceptualni i praktični lokusi novih naučnih, medicinskih i tehnoloških intervencija, što ću nastojati da pokažem u ovom ogledu.

Ovde se izričito razmatra niz materijalnih praksi i retoričkih strategija konstruisanih oko kostiju i ostalih telesnih ostataka u posleratnoj Srbiji. U današnjoj Srbiji (kao i u ostalim krajevima bivše Jugoslavije) pronalaženje, identifikacija i vraćanje rasparčanih tela i telesnih delova (što je, inače, sudbina tela u ratu) porodicama nestalih često se poistovećuju sa društvenim isceljenjem i ponovnim uspostavljanjem predratnog poretka. Narativi o telesnim ostacima često su konstruisani na takav način da nude takozvani logički kontinuitet između prošlosti i sadašnjosti. A ipak, kao što će ovaj ogled pokazati, forme u kojima telesni delovi cirkulišu u posleratnim situacijama – kao sredstva za izmirenje, kao roba, kao privatni spomeni i kao DNK-kodifikovane informacije – bitno su raznovrsnije nego što bi se moglo zaključiti na osnovu zvaničnih narativa pravde i krivice.

Cilj ove studije, zasnovane na terenskom radu tokom 2003/4. godine u Srbiji i Bosni i Hercegovini,¹ jeste da istraži kako se narativi patnje, zločina i rasparčanog tela u oružanim sukobima iz devedesetih odražavaju u posleratnim praksama intervencije, sakupljanja i klasifikacije telesnih delova. Moja namera je da analizom osvetlim neke od procesa kroz koje se izuzetno osetljiv period rata u srpskom društvenom/kulturnom sećanju *medikalizovao* u vreme mira kroz opsežne forenzičke i uopšte naučne metode i mehanizme. Nastojaću da pokažem da u tom procesu transformacije argumenti o smislu telesnih ostataka služe kao metonimije u raspravama o opravdavanju konflikta i potonjim pregovorima o vizijama posleratnog društvenog poretka.

TELESNI OSTACI U SRBIJI

Političke konotacije oplakivanja poginulih ratnika u Srbiji imaju istorijat mnogo duži od konflikta iz devedesetih. Karakteristično je da retorika žalosti obuhvata prizivanje posebne simboličke forme, čiji je cilj da podstakne poistovećenje materijalnosti mrtvog tela sa istorijskim nasleđem i etničkim identitetom. Kasnih 80-ih godina XX veka, politička propaganda u Srbiji (ali i u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i, u nešto manjoj meri, Makedoniji) pozivala se, u vidu uzastopnog i koreografisanog prisećanja na davnu mitsku prošlost, na izvesna predanja o narodnom poreklu, s namerom da ojača srpski nacionalni etnos i legitimise poseban oblik političke zajednice koji je odgovarao tadašnjoj vlasti. Takva zajednica je retorički počivala na pretpostavkama o biološki utvrdivim srodničkim vezama oličenim u mrtvim telima, grobljima i kostima predaka. Pobornici rata u Srbiji prizivali su starodrevni motiv kostiju – magičnih kovčežića, koji po predanju narodne religije i lokalne mitologije čuvaju dušu srpskog naroda – da bi mobilisali proratne političke emocije i legitimisali određene teritorijalne zahteve.

Značaj običaja i praksi vezanih za smrt, ukop pokojnika, i dolično oplakivanje u Srbiji obimno je dokumentovan već od početka XX veka.² Antropološki i

1 Terenski rad u Srbiji bio je baziran pre svega u Beogradu kao centralnoj lokaciji većine domaćih i međunarodnih birokratskih institucija koje se bave pitanjem telesnih ostataka. Međutim, istraživanja su me vodila širom bivše Jugoslavije, tragom stručnjaka i porodica koji su se bavili traženjem i repatrijacijom ostataka.

2 Vidi Čajkanović 1994 [1910–24], Kulišić 1979, Lowmniasky 1996 [1979], Zečević 1982, Čolović 1984, Dvornić 1994, Petrović S. 1995, Bandić 1997, Jovanović 2002. Slični običaji su dokumento-

etnološki iskazi pokazuju, na primer, da je opšta pravoslavna praksa bila iskopavanje pokojnika posle određenog vremena (tri, pet ili sedam godina nakon sahrane), čišćenje kostiju³ i njihovo ponovno sahranjivanje uz posebnu liturgiju.⁴ Opštepoznati primer je ceremonijalno prenošenje kostiju cara Lazara dve godine uoči šeststote godišnjice Kosovske bitke. Zemni ostaci cara Lazara uzeti su iz Beogradske patrijaršije (poslednjeg od raznih boravišta tih relikvija tokom šest stoleća) i preneti da privremeno počivaju u svim važnijim srpskim manastirima, odnosno svim crkvama u predelima naseljenim Srbima. Radosno klicanje lokalnog stanovništva i ponosno pozdravljanje tog ceremonijalnog ophoda⁵ dokumentovali su svi ondašnji jugoslovenski mediji. Kritičari tog događaja, međutim, smatraju da je visoko religijski, ali i politički čin prenošenja kostiju zapravo naznačio granice “Velike Srbije” služeći se starodrevnim principom “gde su kosti srpskih predaka, tu je srpska zemlja”. Iako očito anahronistično, to staro načelo svakako je bitno uticalo na kovanje proratnih savezništava u ratovima devedesetih. Drugim rečima, taj princip poslužio je da se izvesna područja bivše Jugoslavije imaginarno shvate kao posebno prožeta mitskom vrednošću; u atmosferi prizivanja prošlosti neimenovani preci sahranjeni na tim mestima postali su naizgled stvarni, pošto su ponovo stekli ili simbolički prisvojili zemlju u kojoj su počivali.

Važno je napomenuti da se dokumentovani rituali i prakse ne odnose isključivo na zvanično učenje pravoslavne crkve, već formiraju deo srpske narodne

121

vani i u drugim krajevima sveta (vidi Hertz 1960 [1904-1906], Ephirim-Donkor 1997, ili Swain i Trompf 1995: 157).

- 3 Velika pažnja pridavala se ekshumaciji ostataka, posebno nakon truljenja tela jer se verovalo da kosti vezuju dušu za profani svet. U ruskoj pravoslavnoj doktrini pokojnika proglašavaju svecem ne samo zbog čudesa koja on može da izvede već i zato što mu telo navodno ne truli (vidi Verdery 1999). U Srbiji postoji suprotno verovanje: tela koji se ne raspadnu zapravo svedoče o tome da je pokojnik bio “loš čovek”, i da će se najverovatnije povampiriti (Jovanović 2002: 131).
- 4 Doktrina pravoslavnog hrišćanstva propoveda da se ljudi sastoje od tela i duše, i da bi i jedno i drugo trebalo da vaskrsnu posle drugog dolaska Hrista. Zato je vera u prirodno truljenje tela ključna u tradicionalnim zabranama balzamovanja i kremacije.
- 5 Vidi Verdery 1999: 18, i njeno poređenje s putovanjem ostataka Fridriha Velikog po granicama današnje Nemačke posle njenog ujedinenja.

religije⁶ ili takozvanog srpskog narodnog pravoslavlja.⁷ Nepisana pravila – o tome kako postupati s pokojnikom u Srbiji – tradicionalno su se prenosila iz pokolenja u pokolenje kroz usmena narodna predanja kao lokalna znanja o smrti.

Veći deo 2003. i 2004. godine provela sam posmatrajući ljude i običaje na mnogobrojnim grobljima u Srbiji. Zanimalo me je da li i kako “narodne verske prakse” uobličuju savremene, javne i sekularne komemorativne tehnike i ideje o tome šta čini propisnu sahranu. Većina porodica u Srbiji sahranjuje svoje pokojnike tako što se pridržava nepisanih pravila o molitvama i pogrebnim gozbanama po tačno utvrđenim vremenskim obrascima (pomeni se drže na prvu subotu, ili sedam dana posle smrti, posle 40 dana, 6 meseci, i godinu dana). Verski običaji i obredne ceremonije u narodu su shvaćeni kao tradicionalni kulturni obrasci koji služe da odobrovolje mrtve, zajamče mir pokojnicima, i spreče njihovo povampirenje (vidi Jovanović 2002).⁸ Srpske pogrebne prakse, pisao je još davne 1910. Čaj-

6 Postoji mnogo radova o “narodnoj religiji Srba”, posebno Čajkanovića 1994 [1910], Kulišića 1979, Zečevića 1982, Bandića 1997, i drugih. Iako su Srbi prihvatili hrišćanstvo već u IX veku, Bandić tvrdi da su oni često shvatali i upražnjavali hrišćanstvo na nehrišćanske, animističke i paganske načine. Bog je često imao, i do danas zadržao osobine paganskog božanstva, a verovanje u magiju i dalje je upotpunjavalo verske praznike. U tom smislu, narodna ili paganska verovanja još igraju ključnu ulogu u uspostavljanju i održavanju sistema obrednih pravila za vršenje određenih procedura opraštanja od pokojnika (up. Bandić 1997).

7 Bandić (1997) tvrdi da bi bilo korektnije govoriti o “narodnoj religiji Srba” nego o “srpskoj narodnoj religiji” jer se srpski skup verskih praksi veoma malo razlikuje od onih koje obavljaju drugi pravoslavni Sloveni pod jurisdikcijom crkve. Bandić smatra da su jedine specifično srpske pojave “krsna slava” i “svetosavski kult”, i iz toga izvodi zaključak da su pagansko nasleđe i magijsko-animistička religijska verovanja Srba zapravo deo zajedničke slovenske baštine.

8 Ti običaji su regulisani narodnim verovanjem da se godinu dana posle smrti duša pokojnika pridružuje dušama predaka. Preobražena duša pokojnika dobija status udaljene mrtve osobe ili predačkog duha koji štiti kolektiv i simbolizuje kolektivni identitet. Posle godinu dana, kada se duša konačno odvaja od dolično sahranjenog pokojnikovog tela, ona počinje da traga za novim domom u kom će nastaviti da živi. Duša može da uđe u nadgrobni spomenik ili ploču, u drveće (zato mnogi ljudi pored groblja sade voćke) ili u životinje (ta-

kanović, ukazuju na verovanje da duše mrtvih ostaju žive sve dok bilo koji od telesnih delova pokojnika prebiva na zemlji; kostur je, naime, prebivalište duše (Čajkanović 1994 [1910]: 417). Iako je određeni deo srpskog društva oduvek bio i ostao sekularan, i otvoreno sumnjičav prema tradicionalnim paganskim verovanjima, još uvek je moguće primetiti poštovanje ovih narodnih običaja, praksu proklinjanja i negovanje posebnih komemorativnih obrazaca na savremenim grobljima.

Na jednom beogradskom groblju često sam viđala sredovečnu ženu kako se odmara, čita ili jede ispod tanke breze koja je bacala dugu senku na crnu mermernu spomen-ploču. Jednog jutra mi je žena prišla, predstavila se kao Ružica i upitala me koga posećujem. Primitila je, rekla je, kako često šetam oko groblja, umesto da sedim kod neke posebne grobnice. Pošto sam joj objasnila razlog posete i istraživanja, rukom je pokazala na ploču porodične grobnice: “Vidite, tu su mi sahranjeni roditelji, očevi roditelji i obe dedine sestre. Tu sam sahranila i svog dvadesetšestogodišnjeg sina”, poverila se, pokazujući na tamnije grumene sveže zemlje. “Sin je umro dok je služio vojsku”, rekla je stoičkim tonom kao da ne želi da priča o tome. Pošto smo neko vreme ćutke stajale, pokušala sam da nastavim razgovor komentarišući različita prezimena uklesana u nadgrobnu ploču. Neka prezimena su bila očito srpskog, a druga naizgled hrvatskog porekla. Ružica je moj komentar prečula i nastavila da priča o sinu. Ranih devedesetih preko telefona su joj saopštili da su svi vojnici iz jedinice njenog sina nestali u vojnoj operaciji. Jedanaest godina uzalud se nadala i čekala bilo kakvu vest o sinu. Zato se 2003. odlučila da na porodičnu grobnicu ukleše sinovljevo ime – da ga tako simbolički sahrani – i posadi cveće, “da bi mu barem duša našla mira”. Zemlja oko groba je delovala tamnije, ali ne zato što je grob nedavno bio otvaran, kao što mi se najpre učinilo, već zato što je Ružica zemlju oko ploče redovno čistila i sadila cveće. Turobnim, ali i pomalo nadmenim tonom prokomentarisala je: “Najvažnije je pokazati poštovanje prema mrtvima.” Dostojno izvedeni običaji sahranjivanja su očito važni – pa čak i ako se posmrtno ceremonije i opela izvode nad praznim grobom.

123

Ali, da se vratim na događaje iz ranih devedesetih. Važno je, naime, napomenuti da ključni elementi u raspirivanju ratne mržnje 1991. godine nisu bi-

kozvane *senovite životinje* ili *psihopompe* kao što su vuk, zmija, petao, golub itd.). Zabeleženo je verovanje da se nečiste duše nastanjuju u miševima; na kraju, duše mogu da se presele i u druge ljude. Preci obično opšte sa živima u obličju čoveka, stranca ili prosjaka. Verovanje da se duša može reinkarnirati u kamen zabeleženo je i u Izraelu (Weingrod 2002).

le toliko predačke prakse oplakivanja, ili tradicionalni srpski ponovni ukopi,⁹ koliko je to bio čin obelodanjivanja priča o žrtvama iz Drugog svetskog rata. Naime, u poznoj fazi Drugog svetskog rata, ratne zločine na tlu bivše Jugoslavije nisu vršili samo pripadnici Rajha, već su zverstva nad stanovništvom počinile i mnogobrojne domaće oružane grupacije. Više od milion Jugoslovena poginulo je u ratu, mnogi od ruku svojih sunarodnika. Masovni i višestruki masakri počinjeni sa svih strana (ustaša protiv Srba, partizana protiv domaćih fašista, četnika protiv partizana, muslimanskog življa i Hrvata, itd.), koji su bili prećutkivani za vreme Tita,¹⁰ postali su

9 Ovaj obred se još izvodi u nekim krajevima, između ostalog u ruralnoj Grčkoj (vidi Danforth i Tsiaris 1982, Verdery 1999: 45, Seremetakis 1991), Rumuniji i među pravoslavnim Albancima (Đorđević 1923). Iako se to verovanje vezuje za pravoslavne hrišćane, važno je naglasiti da je briga o dostojnom sahranjivanju ostataka ili kostiju rasprostranjena i među katoličkim i muslimanskim življem bivše Jugoslavije (up. Bringa 1995, Ballinger 2003).

10 Neki moji sagovornici žalili su se da je jedna od najneprijatnijih osobina Titovog potiskivanja prošlosti bila osujećivanje traganja za grobovima dragih pokojnika, što je onemogućilo vršenje formalnih pogrebnih obreda. Da bi učvrstio “jugoslovenski identitet”, Tito je osujetio razne nacionalnosti u ispoljavanju žaljenja. Pošto je ljudima bilo zabranjeno da javno imenuju ili kritikuju počinioce zločina, oni su osećali da se “duše njihovih pokojnika još muče”. Druga grupa sagovornika, čiji srodnici nisu bili žrtve režima, dala je prilično različito, povoljnije objašnjenje – naime, da je Tito, iako autokrata, učinio život u Jugoslaviji prijatnim, bezbednim i udobnim. Uverenje da totalitarne vođe, koje suzbijaju otvoreno neslaganje o ratnoj prošlosti, donose jasno stanje umesto haosa možemo naći i u Grinovoj etnografiji Epira u severozapadnoj Grčkoj (vidi Green 2005: 64). Neki sagovornici pak otvoreno su se izjasnili koliko su mrzeli “nadmenu analizu po kojoj su žitelji bivše Jugoslavije živeli iza Gvozdene zavese i žudeli da budu tlačeni u ime jasnog stanja i poretka” (Goran, 64 godine). Međutim, mnogi stariji ljudi s kojima sam se sreća isticali su svoju ljubav prema “Titovom socijalizmu” i svoj ponos što su “to proživeli”. Po mišljenju mnogih ljudi, Titovo razdoblje “bilo je veoma lep period, koji se neće ponoviti”, i uopšte, ljudi su žalili što se završila njegova vladavina, a s njom i sklad između etniciteta, koji je on održavao posle strahovitog krvoprolića u Drugom svetskom ratu. U jednom se svi slažu: čim je doživotni predsednik Tito otišao, predratne i ranije ozlojeđenosti iskoristili su političari u svojoj borbi za vlast.

predmet revizionističkih političkih i nacionalističkih prisećanja 80-ih godina XX veka. Posle Titove smrti^{II} socijalistički poredak bivše Jugoslavije bio je opterećen velikim tenzijama, i u takvoj atmosferi briga pojedinaca i političkih grupa o leševima i grobljima iz perioda Drugog svetskog rata postala je značajan deo verskog i etničkog preporoda. Ritualne i političke ekshumacije i ponovna sahranjivanja, televizijski dokumentovani i emitovani širom bivše Jugoslavije, postali su tako deo populističke i političke svakidašnjice.

Prizori ljudi koji kopaju kosti umrlih iz jama, pokrivaju ih plastičnim kesama i prinose kamermanskom svetlu (cf. Verdery 1999) – postali su izvor međusobnog uzajamnog optuživanja i demonizovanja među jugoslovenskim etničkim grupama (cf. Denich 1994, Hayden 1994, Ballinger 2003). Kako u narodnoj retorici tako i u političkim govorima, telesni ostaci žrtava iz Drugog svetskog rata poslužili su kao obeležja novih državnih granica u devedesetim godinama. Kost žrtava bačene u pećine, plitke grobove ili jednostavno ostavljene da trule i propadaju bile su shvaćene kao obeležje “pravog” ili “nacionalnog srodstva” u odnosu na opšte modele srodnosti koji su u bivšoj Jugoslaviji bili zasnovani na principu državljanstva. Ponovno sahranjivanje ekshumiranih zemnih ostataka odigralo je tako značajnu ulogu u spajanju kulturno-nacionalističkog poimanja mrtvog tela sa tradicionalnim verskim pogrebnim formama.

125

Pored pomenutih “dokumentarnih filmova” o genocidima iz Drugog svetskog rata, brojni autori objavljivali su dela o jugoslovenskoj istoriji tog perioda, različito interpretirajući istorijske činjenice, to jest očito njima manipulišući. Namerno utišane strasti i bolna sećanja na zverstva iz Drugog svetskog rata bili su na taj način ne samo probuđeni, već strateški podsticani i raspirivani. Ljudi su se uzajamno optuživali i jedni drugima pripisivali odgovornost za počinjena nedela. K. Verdery tvrdi (Verdery 1999) da su neimenovani leševi ili “bezimena tela” postali posebno delotvorni u raspirivanju mržnje i međurepubličkih neprijateljstava. Nacionalističkim demagozima etnički zločini iz prošlosti poslužili su kao gorivo za nove cikluse etničkog nasilja u devedesetim. Nadmećući se u tome ko će više i bolje slaviti ideju borbe za srpsku naciju, ratni apologeti okarakterisali su uzornog građanina

II Iako je Jugoslavija bila pod Titovom socijalističkom vladavinom od sredine četrdesetih do osamdesetih godina i iako su tada verske prakse barem zvanično potiskivane, država je ipak podsticala i regulisala pogrebnu ceremoniju. U bivšoj Jugoslaviji svi su morali da plaćaju grobarinu, to jest rentu za grobove srodnika sahranjenih na groblju. Taj novac i danas odlazi državi, a ukoliko se ne uplati, grobno mesto se izdaje nekom drugom (a sadržaj se uklanja).

kao osobu s pravom merom poštovanja prema svojim skorašnjim i davnašnjim precima. Civilna kultura tog perioda bila je često posredovana idejom junačke smrti, nacionalnog srodstva¹² i maskulinih vrednosti: pojedincima koji su odlučili da se na ratištu bore za “prave vrednosti i istinite ciljeve” bila su obećana zemaljska (to jest, teritorijalna) i nacionalna prava. Dela izvršena u ime takozvanog praotadžkog načela nalazila su opravdanje u idiomima prvenstva (anteriornosti) i prava na imovinu i zemlju. Rečima Džudit Batler (Judith Butler), upravo zato što su takva dela mogla biti artikulisana tako kao da crpe iz simboličkih dimenzija, ona su se mogla prikazati kao univerzalna (Butler 2000: 44). Tako su sukobi za vreme rata, uključujući i ratne zločine, bili ćutke ili javno odobravana, ako ne i podsticani verom u imaginarni princip prvenstva. Oni Srbi koji su bili proratno orijentisani izražavali su svoju pripadnost i vernost ideologiji istorijske Srbije i potvrđivali bliskost tadašnja političkoj vlasti time što su polagali prava na određena teritorijalna obeležja i svojinu.

126 Mrtvo telo je tako postalo ključni element u mobilisanju ideje imaginarnog kontinuiteta između moći, prava na teritoriju i istorijske punomoći. Važno je, međutim, napomenuti da su u to isto vreme, pored očite simboličke funkcije leša u javnom političkom registru devedesetih, navodno postojale i određene materijalne prakse vezane za mrtva tela. Reč je, naime, o običaju razmenjivanja telesnih delova kao i celih leševa između Srba, Hrvata, Bošnjaka, i kasnije kosovskih Albanaca iz, kako su to moji sagovornici govorili, “emocionalnih” i “duhovnih” razloga. Iako zvanični izvori ne dokumentuju niti komentarišu tu trgovinu, brojni sagovornici (kako Srbi tako i Bošnjaci i Hrvati) priznaju da su bili svesni razmene, ili su čak u njoj učestvovali. Pojedinci upleteni u tu razmenu videli su svoju ulogu – vraćanje delova poginulih narodu i tlu kojima su “pripadali” – kao ponovno uspostavljanje i obnavljanje mira kako sopstvenih duša tako i duša predaka.

12 “Nacionalno srodstvo” je fraza koju sam skovala da bih iskazala svoju pretpostavku da su u bivšoj Jugoslaviji, pored srodstva shvaćenog kao lična i domaća mreža rođaka, postojale i nacionalne srodničke mreže i srodnički savezi na političkom nivou. Ideja srodstva na nacionalnom nivou – na primer, tretiranje svih Srba kao rođaka na osnovu zajedničkog etniciteta – propagirala je nacionalni sistem vrednosti koji je funkcionisao kao srodnički vrednosni sistem i ohrabrivao poštovanje, odanost i solidarnost u odnosu prema vojsci, političarima i državi. Proratni političari u Srbiji, kao i oni u Hrvatskoj, pothranjivali su te ideje da bi ispunili specifične političke imperativne za vreme rata.

TELESNI OSTACI U POSLERATNOM PERIODU

Ova studija se ne bavi samo atavističkim dimenzijama želje i potrebe za repatrijacijom mrtvih, to jest procesima potraživanja i povraćaja poginulih i nestalih na nezvaničnim, lokalnim nivoima izvan nadzora državnih i administrativnih sektora pravde. Naprotiv, u pregovaranjima o tome kako bi trebalo da izgleda posleratni srpski poredak, običaji vezani za mrtve i zemne ostatke, isprva shvaćeni kao atavistički, “nemoderni ili premoderni”, našli su svoj pandan u demokratskom projektu rekonstrukcije odnosa i ideje srodstva unutar (i između) državnih entiteta bivše Jugoslavije. Ikoničko prizivanje predaka kao figura sposobnih da iznedre nacionalno srodstvo nije prestalo ni po završetku rata. Tela nedavno umrlih vojnika i civila, kao što će ovaj ogleđ pokazati, dobila su posebno mesto u posleratnoj simboličkoj i realnoj politici. Važno je napomenuti da nije reč samo o narodski shvaćenom legitimitetu građana koji su pripadnost “nacionalnom srodstvu” zadobili putem intimne veze s poginulim u ratovima. Naime, brojni javni sektori, nevladine organizacije i civilno društvo postali su ključni činioci oživljavanja ideje nacionalnog srodstva upravo tako što su podsticali porodice poginulih i nestalih da se angažuju u naučnim i birokratskim procesima povraćaja tela mrtvih. S gledišta međunarodne zajednice, građani bivše Jugoslavije učinili su prvi korak ka posleratnom isceljenju tako što su počeli javno da se suočavaju sa dokazima ratnih zločina počinjenih u njihovo ime. Smatra se da neizvesnost o sudbini osoba nestalih u konfliktima iz devedesetih predstavlja veliku prepreku mirovnim procesima i potpunoj implementaciji vladavine zakona, kao i da slabi poverenje u demokratske i političke institucije. Zato je srpska javnost u posleratnom uređenju započela proces izmirenja i izgradnje poverenja time što je prihvatila aktivnu ulogu u međunarodno organizovanim programima za repatrijaciju mrtvih. Neki političari i deo javnosti pokušavaju da formulišu pitanja srpske krivice i svoj odnos prema Evropi i svetu tako što sarađuju sa institucijama koje se bave pitanjem mrtvih i nestalih. Međunarodna komisija za nestale osobe (International Commission on Missing Persons – ICMP), osnovana u Lionu 1996. godine, nakon samita G-7 sa zadatkom da pomogne društvu u političkoj tranziciji, igra veoma važnu ulogu u tom surogatnom procesu.

127

Nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma, ICMP¹³ je započeo rad najpre u Bosni i Hercegovini, a zatim je proširio svoju delatnost na

13 Važno je napomenuti da je ICMP bio (i ostao) prva takva organizacija koja je stvorena posebno za posleratna stanja; obavljeni posao iskopavanja, identifikovanja i vraćanja tako ogromnog broja nestalih osoba takođe nema presedana. Danas ta organizacija i nekoliko

ostale postkonfliktne regione. Ocenivši da je nakon oružanih sukoba nestanak više od 40. 000 osoba ostao nerazjašnjen, komisija “striktno humanitarnog mandata” odlučila je da pomogne porodicama nestalih nezavisno od njihovog verskog, nacionalnog ili etničkog porekla. Namera organizacije da obezbedi saradnju vlada i drugih organa vlasti pri pronalaženju nestalih postala je s vremenom indikator širih društvenih nastojanja da se kroz implementaciju prava na repatrijaciju mrtvih postave pravni temelji za odgovornost i pomirenje na tlu bivše Jugoslavije.¹⁴

ICMP pruža vladama tehničku pomoć u lociranju i identifikovanju nestalih osoba, što podrazumeva i upotrebu visoko sofisticirane opreme za analizu DNK uzoraka i forenzičku podršku u oblastima arheologije i antropologije. Ovakav integrisani naučni pristup rešavanju problema nestalih sprovodi se na osnovi ugovora koji se potpisuje sa vladama domaćinima ili organizacijama koje traže podršku ICMP-a. Da bi DNK metoda mogla da se upotrebi u identifikaciji pronađenih tela, bliski srodnici nestalih moraju da daju svoje DNK profile radi njihovog upoređivanja sa DNK profilima apstrahovanim iz pronađenih telesnih ostataka. Skupljanje DNK uzoraka potrebnih za analize zahtevalo je ogromnu birokratsku kampanju “javnog zdravlja”, koja se u poslednjim godinama proširila po celoj bivšoj Jugoslaviji. Akt skupljanja tela i krvi je tako, barem delimično, doprineo ponovnom uspostavljanju ratom narušenih odnosa između bivših republika i nekadašnjih sudržavljana. Da bi sastavile potreban dosije uzoraka, to jest dovoljno obimnu bazu podataka, i tako omogućile povratak tela nestalih, prethodno neprijateljske grupe, uključujući udovice, majke i ćerke nestalih, ostale samodeklarisane žrtve, moguće zločince i državna tela, morale su započeti saradnju i razmenjivanje informacija neophodnih za utvrđivanje tačne lokacije vojnih zločina. Ukoliko bi lokalno stanovništvo odlučilo da prećuti nestanak rođaka ili uskrati informacije o mestima

drugih sa sličnim zadacima pokušavaju da započnu rad u Iraku i prilagođavaju svoje logističke alate za moguće postkonfliktne situacije u budućnosti.

- 14 Ideja da se nekadašnja nemoćna, ugnjetena ili agresivna društva ili zemlje mogu modernizovati i steći priznanje međunarodne zajednice ukoliko javno kažu istinu, to jest priznaju svoja nedela (na primer preko Komisije za istinu i pomirenje) bila je karakteristična za diskurse međunarodnih odnosa od ranih osamdesetih godina, a posebno je izražena u srpskom kontekstu (vidi Petrović M., 2003).

masovnih grobnica i identitetu zločinaca, strani eksperti ne bi znali gde da traže nestale, te bi njihov rad bio onemogućen.¹⁵

Bilo je potrebno, međutim, da prođe određeno vreme dok ICMP i slične organizacije¹⁶ nisu sastavile osnovni registar i inventar nestalih osoba koji je omogućio dalji forenzički rad. Lokalno stanovništvo sa kojim sam radila – kako Srbi tako i Bošnjaci – bilo je veoma spremno da komentariše takozvane “situacije pritiska” u kojima su se našli kad god bi ih ICMP i druge nevladine organizacije pozvale da se suoče s iskustvom rata hrabreći ih da otvoreno govore o zločinima. Ipak, iako je prepričavanje ratnih iskustava nekima bilo mučno, a drugima godilo, mnogo teže je bilo skupiti hrabrost da se razmotre uzroci ratova. Ti uzroci su, naravno, kompleksni i mnogostruki; iako su mnogi pokušali da analiziraju glavne faktore koji su prethodili konfliktima na Balkanu, međunarodna javnost videla je veći deo lokalne dokumentacije o tome kao nacionalističku, proratnu, jednostranu verziju. Na sličan način je većina mojih sagovornika razumela međunarodnu intervenciju devedesetih kao “agresivnu, bespravnu, prekasnu i ekonomski motivisanu”. Mnogima je zato misija ICMP-a delovala sumnjivo, pogotovo kad se ima u vidu da su se njegove inicijalne operacije sastojale prevashodno iz sakupljanja informacija koje bi mogle poslužiti kao pravni dokazi na Haškom sudu. Tako su različite etničke grupe

15 Iako je lokalnom stanovništvu uvek bilo jasno da ICRC i kasnije ICMP sakupljaju dokumentaciju o nestalim osobama, neki nisu štedeli svoje vreme i lično su došli da prijave svoje gubitke, a neki su to odbijali. Ljudi su strahovali da bi prijavljujući nestanak svojih voljenih na neki način posredno pružili informacije o njihovim aktivnostima u ratu; drugi su održavali nadu da će se njihovi nestali rođaci uskoro vratiti; a mnoge žene s kojima sam razgovarala priznale su mi da se uznemire i rastuže čak i kad samo pomisle da se njihov muž, sin, brat ili stric neće vratiti. Prijavljivanje da je neko nestao značilo je isto što i prihvatanje njegove smrti, i zato su mnogi ljudi odbijali da to učine.

16 ICMP, o kom se mnogo govori u ovom radu, nije bio jedina organizacija koja je nastojala da obezbedi saradnju vlada iz prethodno neprijateljskih zemalja Jugoslavije s ciljem da se pronađu i identifikuju osobe nestale u oružanim sukobima. Međunarodni komitet Crvenog krsta (ICRC) i kasnije Institut za nestale osobe Bosne i Hercegovine pokušavali su da podstaknu javno angažovanje u njihovim aktivnostima koje su opisane kao doprinos “razvoju doličnih oblika čuvanja sećanja na nestale i odavanja pošte poginulima” (kako kažu u misiji ICMP-a).

u Bosni otvoreno pozdravile rad ICMP-a, dok ga je politička javnost u Srbiji često javno ismevala (naglašavajući činjenicu da je ICMP kao međuvladinu organizaciju osnovao Bil Klinton) ili prosto zanemarivala. Imajući u vidu takvu socijalnu dinamiku, prvobitni odnosi između Komisije i lokalnog stanovništva bili su, kao što kaže jedan činovnik ICMP-a,

potpuno osujećeni. Ljudi su verovali da smo mi organizacija koja će im pomoći tako što će im ponuditi novac. Ali mi nismo došli da delimo pare. Nisu nam verovali kad smo im rekli da ionako nemamo dovoljnu finansijsku podršku. Morali smo da im objasnimo da želimo da im pomognemo da nađu nestale posredstvom nauke.

130 Još jedna stvar je dodatno opteretila ionako zategnute odnose između domaćeg stanovništva (Srba, Bošnjaka, Hrvata) i ICMP-a. U vreme potpisivanja Dejtonskog sporazuma, uprkos činjenici da je pozitivna saradnja između lokalnog stanovništva i stranih dobrovoljaca i stručnjaka bila neophodna, komisija ICMP-a je smatrala da domaće stanovništvo mora biti izostavljeno iz stručnih procesa potraživanja nestalih i iskopavanja ostataka. Pošto su masovne grobnice retko nalažene na primarnim, a češće na sekundarnim ili tercijalnim lokalitetima, etničko poreklo žrtava nije bilo jasno. Verovalo se da neke od grobnica mogu sadržati tela žrtava sa sve tri strane konflikta. Zbog toga je komisija ICMP-a nastojala da nijedna lokalna nacionalnost ne bude zastupljena u radnom timu i da predupredi mogućnost da neka od njih bude shvaćena kao preferirana ili saveznička. Takav stav je, međutim, izazvao duboko nezadovoljstvo lokalnog stanovništva koje je smatralo da mora biti lično upleteno u procese potraživanja ostataka njihovih voljenih i nestalih. Tokom istraživanja zabeležila sam pregršt priča osujećenih sagovornika koji su tvrdili da su se na početku osećali “prevarenim jer im niko nije dozvolio da na pristojan način priđu mrtvima i s njima se pozdrave”. Štaviše, radnicima ICMP-a bilo je savetovano da se klone lokalnog stanovništva jer se njihov posao često ticao sakupljanja podataka koji bi mogli poslužiti kao dokazni materijal na međunarodnim sudovima pravde. Mnogi strani stručnjaci ICMP-a su moja pitanja o poznavanju regiona ili prirodi odnosa sa lokalnim stanovništvom shvatili kao neprimerna i emocionalno izlišna. Jedan stariji arheolog je nekom prilikom umorno prokomentarisao:

Da, tu sam već pet godina i ne, ne govorim srpskohrvatski. Ali, zar bih morao? Ovamo sam došao s ciljem da pomognem ljudima u pronalaženju osta-

taka, a ne da ih zabavljam svojim jezičkim sposobnostima ili nesposobnostima.

Drugi forenzički stručnjak je dodao:

Da, mada je to zaista čudno. Politika ICMP-a se u potpunosti ogleda u parcijalizovanom procesu rada... različiti stručnjaci rade na različitim fazama identifikacije. I to nas razdvaja od porodica. Ja sam godinama radila na sličnim projektima u Salvadoru, Zimbabveu, Argentini... i naši timovi su svuda bili deo celokupnog procesa... Svi smo sve radili... od obilaženja porodica nestalih, od kojih smo tražili saglasnost za iskop ostataka, do toga da smo im mi lično vraćali tela nestalih. Tako smo sve vreme bili u kontaktu s porodicama, što je u stvari mnogo bolje, jer ti takav proces omogućí da vidiš i konačan rezultat [povraćaj tela porodici nestalog]. Na taj način nekako možeš da završiš slučaj i za sebe. Ali ovde je to nemoguće. Otkako sam došla samo kopam, kopam, i retko kad saznam gde završe kosti koje sam otkopala. Mada, opet... nikada ranije nisam radila na lokalitetu kao što je ovaj. Ovde na otkop čeka na hiljade nestalih. Čak i kad bih to želela, nemoguće bi bilo imati pregled nad celim procesom od početka do kraja, jer je zapravo isuviše složen.

131

Sićušna ICMP forenzičarka je na to dodala:

To je tačno. Nismo u kontaktu s porodicama, ali im ipak pomažemo tako što lokalizujemo mesta zločina i identifikujemo žrtve. Pomažemo im da se domognu istine.

Međutim, ICMP komisija je s vremenom proširila polje delovanja tako što je počela da pruža tehničku podršku porodicama u pisanju reparacijskih zahteva; ICMP je takođe postao forum za organizovanje sastanaka, konferencija i raznih oblika civilnih aktivnosti. Selma, regionalna koordinatorica ICMP-a rođena u BiH, koja je na mene ostavila utisak veoma odlučne osobe, objasnila je:

Mi smatramo da je ključna stvar ohrabriti i podstaći ljude da igraju pravu ulogu u rešavanju pitanja oko nestalih. Prijaviti neku osobu kao nestalu znači mnogo, ali to nije dovoljno. Ljudi jednostavno moraju da budu aktivniji. Moraju da kažu neke stvari naglas da bismo ih mi čuli. Moraju da pričaju o svojim ratnim iskustvima i tako osveste svoju okolinu. I to moraju da urade na

organizovan način. Znate, niko ne može da se oseća bolje ako pati nasamo. Mi stvarno možemo da im pomognemo... Tačno je da nismo uvek kadri da pro-nađemo njihove nestale. Ali pokušavamo da im pomognemo barem tako što ih povezujemo s drugim ljudima i žrtvama... Organizujemo okrugle stolove gde mogu javno da podele svoja iskustva. I stvarno mnogi su mi rekli da im takvi događaji [kao što su konferencije, radionice, itd.] stvarno pomažu da se osete barem malkice bolje, dostojnije nekako... kažu da im je posle nekako lakše... Da, ja verujem da im mi pomažemo. Pa i sami ste videli. Videli ste koliko žena nakon identifikacije muža, sina ili brata ostane s nama i bude još aktivnije u organizaciji. Mnogo žena se veoma ozbiljno angažovalo oko radionica ICMP-a... Imam utisak da se žene, čim prestanu da budu zavisne od nas [u smislu informacija i dokumentacije o nestalim i pokojnim] nekako oslobode i mogu bolje da pokažu svoje emocije... Ništa ih više ne koči, znate. I tada se obično bace na rad... Ali naravno, do nas je da ih najpre motivišemo i mobilišemo. A najbolji način da to uradimo jeste da ih pozovemo na DNK test. Inače je strašno teško stupiti u kontakt s njima. Znate, lako je raditi s onima koji se ne libe da otvoreno pričaju i koji su osvešćeni. Ali ima puno ljudi koji sede kod kuće, traže, ali prosto ne znaju gde da nađu pomoć. Sramota ih je... Ali kad vide da su radnici ICMP-a naši ljudi, da govore našim jezikom, da mogu da im veruju, e onda su spremni da im daju i krv. To stvarno pomaže. S vremenom su ljudi shvatili koliko su čudesne te DNK tehnike.

Kako su se smernice ICMP-a menjale tokom godina, tako se menjalo i mišljenje domaćeg stanovništva o njegovom radu. Lokalni stručnjaci poput Selme bili su pozvani da se pridruže ICMP-u kao profesionalci. Humanitarni aspekt ove organizacije je takođe s vremenom stekao poverenje:

ICMP je osnovan da bi se stavila tačka na trgovanje mrtvim telima i da bi se olakšala razmena informacija o telima i grobnicama iz finansijskih ili diplomatskih razloga. Želeli smo da ta razmena postane humanitarni, a ne ratno-profiterski čin. Ključni cilj je bio da podstaknemo i ohrabrimo Srbe da pomognu Bošnjacima tako što će priznati šta znaju o nestalim osobama, da ohrabrimo Bošnjake da pomognu Srbima, da Srbi pomognu onima s Kosova, Hrvati Srbima i tako dalje. Znali smo da je krug informacija oduvek postojao i nismo želeli da ga prekinemo već prosto da ga postavimo na neki drugi, recimo moralni nivo. [Komentar koordinatora iz nekadašnje beogradske kancelarije ICMP-a]

Pronalaženje i identifikacija telesnih ostataka su tako postali instrument za lično isceljenje i međuetničko pomirenje; procesi koji su materijalno i metaforički ponovo sastavili prethodno obeščašćena i razorena tela omogućili su nekim porodicama i zajednicama nestalih da obave dostojne pogrebne rituale i obeleže sećanje na umrle – i tako svoje gubitke učine pojmljivijim.

POLJA DIVLJE NANE I MASOVNE GROBNICE

Tokom 2003. i 2004. godine prisustvovala sam nizu ekshumacija telesnih ostataka u Srbiji i Bosni i Hercegovini. Tela izobličena povredama ležala su u mnogobrojnim pojedinačnim i masovnim grobnicama. Uplašena i pre svega neobaveštena o tome šta bih mogla videti, prvu posetu masovnoj grobnici sam, mimo svih očekivanja, zapamtila po svežem mirisu divlje nane koja je lelujala na julskom vetru. Hodanje po mekoj, nepokošenoj travi punoj ljutića nikako nije nagoveštavalo približavanje grobnici. Tek pošto sam prošla pored vojničkog šatora, buldožera i ostale teške opreme, miris nane bio je nadjačan prodornim zadahom truleži. Provukla sam se ispod žute trake na kojoj je pisalo: “Policija – Mesto zločina – Ne prilazi”. Ta grobnica – približno 16 metara duga, tri metra široka i dva i po metra duboka jama s nagibom identifikovanim kao zapadni deo – čuvala je ostatke 52 osobe. Gledano sa strane, zemljište je bilo klinastog oblika. Prisustvo fragmenata iz ranijih taloga i stratografski kontekst ostataka ukazivali su na to da je grobnica sekundarnog tipa. Videla sam arheologe kako četvrtastim sitima prosejavaju zemlju, koštane i ostale krhotine. Blatno tlo je bilo prošarano crvenim zastavicama – oznakama za mesta na kojima su nađeni ostaci. Razmrskane lobanje ležale su svuda naokolo pod čudnim uglovima. Forenzički arheolog srebrnobeke kose, koji je (barem mi se tako činilo) sedeo u grobnici udobno kao na igralištu s peskom, pokazao mi je jednu od lobanja, gde je rana na desnoj frontalnoj kosti, to jest čelu, ostavila male, kružne tragove – potpis projektila. On i njegove kolege brižno su odvajali pomešane nagorele delove rasparčanih tela i kostura. Poštujući standardne *post mortem* protokole, nađenu odeću su uklonili, oprali, opisali i fotografisali, a meka, kvrgava, mestimično koagulirana tkiva pažljivo su odvajali na stranu. Uprkos tome, svuda je bilo adipocere, bronkasto-bele sapunaste materije.

Nije bilo nimalo lako započeti razgovor s lokalnim brkatim radnikom koji je, činilo se, izuzetno polako i precizno kopao i prosejavao zemlju. Kakofonija ptičje vriske i monotona buka teških kopača nije nam pomogla u uspostavljanju kontakta. Morala sam da siđem u jamu, grob u kom je radio, ako sam želela da razgovaram. Videvši moju nelagodu, mahnuo je rukama prekrivenim slojem zemlje, osmehnuo se i rekao:

Navikla bi se ti na to. Svako se navikne. Na početku je teško... jer čovek puno razmišlja. Ali, čim se malo opustiš, zaboraviš, i onda misliš na nešto drugo dok kopaš. I ovde znamo da se šalimo. Sve je to život.

Klimnula sam glavom i upitala o čemu se šale. Da li se te šale prepričavaju i na drugim mestima, recimo kod kuće, u porodici? “Moji ne znaju šta ja radim. Znamo da radim za ICMP i da donosim dobre pare kući. Ali ne znaju da sam ja taj koji kopa i pere kosti”, odgovorio je reskim tonom, okrenuo mi leđa kao da je u isti mah povređen i osramoćen, i nastavio da kopa. Izašla sam iz njegove jame i zakoračila u drugu, u kojoj je arheološkinja četrdesetih godina pušila cigaretu čisteći i brojeći kosti šake kostura koji je potrbuške ležao pored njenih nogu. Drugi arheolog je skalpelom pažljivo uklanjao trulo tkivo s pronađenog leša. Prokomentarisao je:

Ovaj je u teškom stanju. Generalno rečeno, kada je telo ukopano u plitak grob onda ga napadnu insekti i glodari i, naravno, na njega utiču sezonske promene temperature... Hmm, vidite kako je površina oko butnog zgloba šupljikava i kako su ivice iskrzane. Sigurno je imao više od šezdeset godina.

134

U jednom trenutku intenzitet mirisa, prizora i informacija postao je preveliki za mene i poželela sam da se sklonim. Shvativši to, svesno sam pokušala da ne zaboravim komentare arheologa, oblik ključne kosti, podatke zubnih kartoteka, boju mehljive odeće,¹⁷ blesak parčića polomljenog ogledala, sliku pronađenog tespiha i SIM telefonske kartice na dnu jedne od jama. Pošto bi pronašli tela, svaki skup ostataka pakovali su u novu, belu vreću za leševe, markirali i odnosili u šator na autop-siju. Tragovi ašova i zubi bagera svedočili su o naporu koji je bio uložen u izgradnju ove grobnice i o želji da se ona sakrije. Celo razrovano polje nane ukazivalo je na to da je zemlja najpre bila iskopana a potom utabana.

Prizori ispruženih kostura i istrulelih tkiva, snažan zadah amonijaka, tragovi guma – sve ono što sam svesno pamtila, ali čije značenje nisam mogla odmah

17 Kao ključni predmeti ljudske društvenosti, delovi odeće su sastavni deo oživljavanja i ponovnog oblikovanja ličnosti mrtvih osoba (up. Mol 2002). Nalaženje komada odeće među ostacima u masovnoj grobnici uvek izaziva burne emocije. Kostu se možda mogu pobrkati sa životinjskim ostacima ili tragovima starije prošlosti, ali u odeći nema ničeg “arheološkog” – ona je upečatljivo savremena. Boja i tekstura odeće mnogih žrtava bile su još sasvim očuvane.

da dokučim, delovali su, međutim, potpuno razumljivo ostalim članovima radne ekipe. Ono što sam ja primala kao čulne utiske oni su tretirali kao dokazni materijal, kao svedočanstva koja su činila interpretativni okvir analitičkog sinopsisa ekshumacije u medicinsko-pravnom kontekstu. Osnovni razlog istrage i kodifikacije fragmenata i telesnih delova ležao je u pravnom značenju koji su ti fragmenti dobili kao medicinski dokazni materijal na sudovima pravde. Ipak, teško je bilo odupreti se pomisli da su forenzički eksperti, koliko god da su pomogli pri otkrivanju tela i obelodanjenju zločina, svojom tehničkom intervencijom u predeo masovnih grobnica presudno redefinisali vrednost tih prostora. Prosejavajući grumenje zemlje, oni su neke tragove bliske prošlosti sačuvali, a neke druge obrisali. Svetloplavi kombinezon, koji sam, kao i svi drugi, nosila tih dana, učinio je da se osećam nekako klinički – kao da sam deo “misije ozdravljenja” mrtvih i fizičke sanacije predelela smrti. Prevrtaњem zemlje, merenjem kostiju, i sakupljanjem leševa terenski eksperti pretvorili su patologiju u fiziologiju tako što su ostatke tumačili kao medicinsko-sudske dokaze, a krvavu prošlost kao oruđe za neku bolju budućnost.

Te noći, satima pošto sam vratila kombinezon timu i tušem pokušala da sperem miris dana sa sebe, razmišljala sam kako bih protumačila taj isti pejsaž da mi nije bio predstavljen kao mesto intervencije? Kako bih zapamtila taj dan da ga nisam provela u društvu forenzički obrazovanih naučnika i tehničara? Kakvo bi značenje nosilo strmo polje divlje nane da nije obeleženo crvenim zastavicama i žutom trakom? Za neupućena čula, to je samo mirisno polje divlje nane. Zakopana i pronađena tela zapravo su ga učinila mestom zločina. Pretpostavljeno, a zatim potvrđeno, prisustvo leševa i kostura odigralo je značajnu ulogu u forenzičkom poimanju zemlje, ali i u mom ličnom razumevanju tog polja, koje je omogućilo ovu analizu. Da bi se ponovo uspostavila veza između nezamislive prošlosti i sadašnjosti, neki oblik intervencije (sličan ekshumacijama) očigledno je imao ključnu ulogu. Istovremeno, asocijacija između grobnica predaka i savremenih ratnih žrtava bila je neodoljiva; naučno-forenzički pristup mrtvima prosto je prizivao odjek davnih metafora.

135

TELESNI OSTACI KAO PROSTORI ISTINE?

Otkako su prvi pozitivni rezultati identifikacijskih tehnika IMPC-a bili javno objavljeni (16. novembra 2001), DNK se u zvaničnim izveštajima i javnim dokumentima opisivao kao nesporan i neoboriv dokaz identiteta žrtve. Sistem identifikacije putem DNK analize uzoraka krvi bliske rodbine nestalih, koji se upoređuju sa analizama uzoraka iz ekshumiranih zemnih ostataka, znatno je ubrzao repatrijaciju telesnih delova. U poslednjih sedam godina eksperti ICMP-a sakupili su više od

80.000 uzoraka krvi, identifikovali više od 13.000 nestalih osoba širom bivše Jugoslavije i razvili međunarodno priznatu programsku podršku za kompjutersku obradu DNK podataka.¹⁸

U nadi da će ljude ohrabriti da nastave s nepristrasnom i poštenom razmenom informacija o nestalima, predlagači međudržavnog izmirenja oblikovali su DNK u javnom diskursu kao figurativnu i simboličku osnovu na kojoj bi neka- da zaraćene strane konačno mogle da se pomire. Krilatica ICMP-a “Primena forenzičkih nauka u službi istine i pravde” postala je moto demokratskog principa izmirenja i pravde. S vremenom je lokalno stanovništvo steklo poverenje u DNK metode iako se, naravno, narodsko razumevanje DNK identifikacijskih tehnika ne može meriti sa onim obrazovanih stručnjaka.¹⁹ Kao što je Selma naglasila, upravo DNK projekat je mobilisao ljude u tako velikom broju oko pitanja nestalih. ICMP je organizovao mnogobrojne kampanje davanja krvi kako u BiH, Srbiji, Makedoniji, na Kosovu, tako i, zahvaljujući sponzorstvu EU, širom Evrope, u Sjedinjenim Američkim Državama i Kanadi.

136 Brošure ICMP-a, propagandne kampanje s ciljem javnog osveščivanja i, pre svega, rezultati identifikacija iznedrili su predstavu da je moguće savladati bol zbog gubitka voljenih putem traganja za pravdom na molekularnom nivou, kroz DNK profile. Projekat obrade DNK podataka ponudio je i platformu na kojoj su pojedinci i grupe osmišljavali savremene koncepte modernosti, razvoja, napretka i evropejstva na tlu bivše Jugoslavije. Ponovno uspostavljanje imaginarne Jugoslavije obeležene uzduž i popreko akcijama sakupljanja krvnih uzoraka postalo je model društvene i međunarodne kohezije među regionima i pojedinačnim entitetima i njihovog političkog stava prema Evropskoj uniji. Pored toga, program je učesnicima ponudio modalnost takozvanog “biograđanstva” (*biocitizenship*), jer su za civilnu

18 Broj uparenih DNK uzoraka za nestale u bivšoj Jugoslaviji iznosio je u maju 2008. godine 13.655. Ukupan broj sakupljenih i obrađenih uzoraka krvi, koji su potom uneseni u bazu DNK podataka IMPC-a bio je 86.097. Ukupan broj uzoraka kostiju iz kojih je ICMP uspešno izradio DNK profile dostigao je 26.030. Izvor: zvanična veb strana ICMP-a: <http://www.ic-mp.org/>

19 U svom terenskom radu često sam sretala ljude koji su želeli da nađu svoje nestale, ali nisu postavljali mnogo pitanja o procesima koji bi im u tome pomogli. Ipak, od njih sam dobila živopisne, emocionalne opise prakse davanja krvi. Mnogi su ispoljavali podozrenje: “Šta će njima naša krv?”, “Da li će je prodati?”, “Ovo mi zvuči kao još jedna vampirska priča”, itd.

praksu suočavanja s prošlošću i odgovornošću bili mobilisani putem čina davanja krvi i dobrovoljne razmene porodičnih informacija.

Oni [biološki građani] su pioniri nove informisane etike sopstva jer savladavaju nedoumice svakodnevnog života putem ekspertskog znanja o društvu i tehnologiji. (Novas i Rose, 2005: 450)

Koncept biološkog građanstva koji je prva artikulisala Petrina (Petryna 2003) a potom dalje razradili Rouz i Novas (Novas i Rose 2005), pokazao se korisnim u analizi prosvetiteljske težnje ICMP-a za promovisanjem informisanog civilnog društvenog diskursa u postkonfliktnoj Jugoslaviji na osnovu znanja dobijenih putem DNK metoda. Upravo takva organizovana nastojanja da se šira javnost obavesti o nauci i tehnologiji Rouz i Novas vide kao primarne aspekte strategije “formiranja” bioloških građana. Takve procese oni razumeju kao prakse “putem kojih su nadležne vlasti [...], bilo da je reč o političarima, medicinskom osoblju, pravnim ili krivičnim stručnjacima, mogućim poslodavcima ili osiguravajućim društvima, preoblikovale razumevanje osoba kao građana” (2005: 441). Autori tvrde da savremene društvene i tehnološke regulativne procedure povlače za sobom određene “civilne projekte”, to jest prakse u skladu s kojima su “nadležne institucije ili autoriteti razmišljali o (nekim) pojedincima kao o potencijalnim građanima, kao i o načinima da na njih deluju” (*ibid.*). Drugim rečima, kategorije biologije ili tela same po sebi ne čine osobe “biološkim građanima”; biološko građanstvo je zasnovano i reflektovano na sposobnosti i spremnosti osoba i grupa da učestvuju u društvenim i javnim konstrukcijama (ili osporavanjima) biologije tela. Prema Rouzu i Novasu, čovekova sposobnost da se obaveže državnim i ostalim institucijama na osnovu informisanog razumevanje nauke rezultuje u ponovnom ozakonjenju (i opravdanju) procesa kojim su građani konstruisani u odnosu na vlast i tehnologiju i prava koja im one nude.

137

Ovakav opis biograđanstva, iako izuzetno koristan, u neku ruku je teško primeniti na analizu lokalnih običaja i praksi u bivšoj Jugoslaviji. Mnogi s kojima sam radila tokom poslednjih godina poverili su mi da su često osećali pritisak – kako emocionalni tako politički – da daju iskaze i podnose dokaze o tome da su njihovi voljeni zaista nestali. Sagovornici su na te zahteve, međutim, odgovarali ne zbog građanske dužnosti ili prava, već zato što im je to nalagao porodični imperativ. Nije sigurno da li bi ljudi podneli dokaze o zločinima da nisu bili toliko opterećeni brigom o nestalim rođacima i prijateljima; pitanje je da li bi odgovorno prosleđivali informacije samo zbog obećanja sistematične institucionalne intervencije i mogućnosti prestrojavanja njihovog “telesnog potencijala” – da se poigramo s Fukoo-

vim jezikom biopolitike, na kojem Rouz i Novas grade svoju teoriju. Ljudima je bilo potrebno veoma mnogo vremena da nauče da veruju ICMP-u i da se služe njegovom infrastrukturom kao sredstvom za moguću repatrijaciju nestalih. Potrebno je bilo da najpre shvate da uz podršku ICMP-a mogu *zahtevati* određene beneficije kao građansko *pravo* koje im kao žrtvama pripada. Drugim rečima, ljudi su od repatrijacije nestalih priželjkivali i tražili određeni vid emocionalne satisfakcije, a ne određena prava. Većinu ratnih i posleratnih godina proveli su strepeći i nadajući se da će njihovi voljeni ostati živi ili, ako su već mrtvi, da njihova tela neće biti oskrnavljena ili rasparčana i da će moći da ih sahrane kako treba. Takva osećanja podsticala su njihovo javno učestvovanje u organizovanim DNK građanskim programima. Emocionalni nemir, a ne zahtevi proistekli iz prava na povratak tela oblikovao je formu njihove spremnosti da učestvuju u organizovanim akcijama civilnog društva:

138

Šta da vam kažem, to je bila prava noćna mora. Toliko me plašila misao da mu se nešto nije desilo da nisam smela na glas da kažem da ga nema ni sebi, a kamoli nekom drugom. Plašilo me da ga pukim strahom i lošim mislima ne približim smrti. Zamislite šta bi bilo da se moj muž vratio kući nakon svega i video da sam ga prijavila kao nestalu osobu? Pa to bi ga na mestu ubilo! Ali on se nikada nije vratio. Dok sam ja skupljala hrabrost da odem i da ga prijavim [kao nestalu osobu], oni [eksperti ICMP-a] su se izveštili u pronalazenju osoba. Tako sam i ja dala krv, i sin je dao, i zaova i dever su je dali. Na početku sam se plašila išta da ih pitam. Nisam htela da ih zovem jer sam mislila da ih ionako druge žene zivkaju sve vreme. A i plašila sam se da mi ne saopšte nešto ružno, ne daj bože. Tako sam samo čekala. Posle tri godine čekanja jedno jutro sam primila pismo u kom je pisalo da analiza ostataka iz jame koju su otkopali pre godinu dana potvrđuje da šest kostiju pripadaju mom Zlatku [mužu]. To je bio dokaz da je sigurno mrtav. Slomilo me to pismo. Potpuno me dotuklo... ma uništilo. Pogotovu jer su me na kraju pisma pitali da li prihvatim takvu identifikaciju. Ne znam šta mi bi, ali odjednom sam skupila svu hrabrost i rekla ne. Ne. Dala sam vam celog muža i neću vala nazad samo šest kostiju, rekla sam. Ne kažem, ljubazni su bili prema meni, saslušali me i objasnili da je jako mala šansa da pronađu celo telo, da se pare tope i da ne mogu da urade DNK analizu na svakom ostatku koji nađu. Previše je to skupo. Ali ja to jednostavno nisam mogla da prihvatim. I eto, još uvek ga traže... Ali znate, nekad tako razmišljam, pa nisam sigurna, možda je trebalo da uzmem te kosti i da ih lepo sa'ranim. A onda opet stanem pa razmišljam i znam da Zlatka moram celog da pokopam. Onako kako se to u narodu radi. Sahriniti

samo šest kostiju jednostavno nije pristojno. Eto, vala, nije. (Ivanka , 44 godine)

Ivankina hrabrost da zahteva od ICMP-a da nastavi potragu za Zlatkovim telesnim ostacima strukturirana je ne samo potvrdom da je njen muž bio zaista ubijen i da ona sama neće “ubiti” time što bi ga “pogrešno proglasila mrtvim”. Ivankina smelost se zasnivala, verujem, na promenama u društvenom i političkom tretmanu tela vojnih žrtava u poslednjih par godina na prostoru bivše Jugoslavije – za vreme dok je zapravo čekala na pismo. Objasniću to na sledećem primeru.

Almira se godinama nadala da će pronaći oca, koji je nestao u ranim danima 1993. godine. Kao neko ko je rano u životu izgubio majku, osećala se posebno usamljenom i ranjivom. Finansijski pritisak brige o porodici, dugova i kirije prinudio ju je, međutim, da zameni nadu da joj je otac živ za 440 bosanskih maraka mesečne penzije. Prikupila je potrebnu dokumentaciju, dva svedoka i proglasila oca mrtvim 1999. godine:

Iako sam tada bila već sigurna da je umro... bilo me sramota kad je trebalo zvanično da potpišem da je mrtav. Nikad ranije ni kasnije nisam bila toliko ponižena kao onda kad sam skupljala papire [dokumentaciju koja je potvrdila nestanak oca]. Ali morala sam da podnesem dokumentaciju ako sam htela Ljubiši i Ranki da omogućim školovanje.

139

Koraci potrebni da neko zvanično podnese zahtev za istragu i potvrdi istinitost identiteta nestalih bili su izuzetno složeni za vreme mog terenskog rada. Ljudi su veoma nerado prijavljivali nestale, pogotovu na početku konflikata. Međutim krajem devedesetih, potvrda o gubitku voljenih postala je preko potrebna za osiguranje porodične dobrobiti. Žene se nisu mogle preudati ako nisu mogle da dokažu smrt pokojnih muževa (jer po zakonu nestala osoba pravno nije ni mrtva ni živa); deca nisu mogla da zahtevaju penzije ili ostvare pravo na bilo koji vid novčane pomoći u ime pokojnih roditelja; životni uslovi velikog broja ljudi bili su zavisni od specifične dokumentacije potrebne za prikupljanje sredstava za popravku krovova (ukoliko su uopšte imali kuće), vodovoda, plinovoda, itd. Izmeštenim i raseljenim ljudima koji su tokom rata sve izgubili dokumentacija je bila preko potrebna da bi dokazali svoj identitet i svoju muku. Često su te dve stvari bile spojene: ljudi nisu imali da dokažu ništa drugo do svoju muku.

Ova situacija se bitno promenila u novembru 2004, kada je Parlament Federacije BiH prihvatio Zakon o nestalim osobama koji je osigurao pravo porodi-

ca i pojedinaca da saznaju sudbinu nestalih i zarobljenih rođaka. Zakon je utvrdio Protokol o identitetu nestalih osoba pomoću kog su porodice mogle da registruju nestale u Institutu za nestale osobe u BiH, preko kancelarije ICMP-a. Zakon je definisao i niz načela za poboljšanje procesa istrage nestalih, ustanovio centralnu bazu podataka, prvi put koherentno definisao pojam “nestale osobe” i omogućio porodicama pristup osnovnim socijalnim pravima. Te mere su neke moje sagovornike rasteretile potrebe²⁰ da zvanično prijave smrt rođaka i tako ispune preduslov za povraćaj imovine (npr. porodične kuće ili stana).²¹ Zakon je popunio i pukotine u međunarodnom pravu tako što je državi nametnuo dužnost da traga za ostacima i povrati ih porodicama nestalih. Isto tako, porodice koji nisu ispunjavale uslove za regularne penzije, veteranske dodatke ili pomoć civilnim žrtvama zahvaljujući ovom mehanizmu mogle su da zatraže druge oblike pomoći.

Velika je razlika, međutim, između mogućnosti da se neko pravo zahteva i garancije da će ono zaista biti ostvareno. Mnoge porodice sa kojima sam razgovarala otvoreno su sumnjale u to da će im zakon zaista omogućiti pravo na bilo kakvu odštetu. Rečima jednog sagovornika: “To [pravo] bi bilo dobra baza za ljude kad bi bilo para, al’ šta nam vredi zakon kad para nema” (Esad, 48 godina). U teoriji, državni fond za nestala lica Bosne i Hercegovine trebalo je da popunjavaju tri interne vlade stvorene nakon rata – Bosansko-Hrvatska federacija, Republika Srpska i distrikt Brčko. Ali opšta nestašica novca značila je da zapravo nijedna vlada nije suštinski uložila u fondaciju. Da bi ljudi shvatili svoje teoretsko pravo na odštetu kao racionalni proces potrebno je da prepoznaju odgovorne subjekte (državu, institucije, ili pojedince) kao voljne da odobre i ispune (to jest, isplate) pozitivno rešene zahteve potraživača pravde. Suvišno je, pretpostavljam, napisati da do tog

20 Važno je istaći da se ovaj zakon odnosi samo na građane BiH. Kako je to prvi takav zakon u svetu, mnogi smatraju da bi mogao postati model za druge zemlje. U svakom slučaju, on nije mogao da pomogne drugim “tražiocima prava” u bivšoj Jugoslaviji. Bilo je mnogo novinskih izveštaja o tome da porodične asocijacije na Kosovu, u Srbiji, kao i u Iraku i azijskim regionima pogođenim cunamijem, dakle svuda gde su ljudi tražili nestale, željno iščekuju takav zakon. Oni su posebno zainteresovani za pristup jedinstvenoj ekspertizi ICMP-a u dobijanju DNK profila iz kostiju i zuba, koja omogućuje identifikaciju žrtava prirodnih kao i društvenih katastrofa (npr. azijskog cunamija iz 2004. i uragana Katrin).

21 Po novom zakonu, rođaci mogu da potpišu takozvano “privremeno starateljstvo” nad imovinom.

poimanja prava dugo nije dolazilo u pojedinim krajevima zemalja naslednica bivše Jugoslavije.

Opisujući emocije stida i poniženja u procesima potraživanja, nisam želela samo da ukažem na moralni senzibilitet ljudi i njihove muke. Cilj mi je bio da pokažem da su takva osećanja zapravo nastala kao rezultat dodira lokalnih i međunarodnih impulsa i imperativa u postkonfliktnoj Jugoslaviji. Koncept i praksa potraživanja nadoknade za ratne gubitke bili su u velikoj meri oblikovani prisustvom međunarodnih tela u Srbiji i Bosni i Hercegovini. Diskurs i niz praksi koje su polagale imaginarna nacionalna prava u odnosu na mrtve, pre i za vreme ratova u prošloj deceniji, legalizovale su i kanalisale prakse forenzičke intervencije nad telima nestalih u ratovima iz devedesetih; dalje, ideje o tome kakve informacije mogu mrtva tela ponuditi bile su presudno oblikovane tehnologijom i ideologijom određenih institucija, kao na primer ICMP-a, preko kojih su ljudi procesirali svoje zahteve za odštetu i artikulisali “pravo da saznaju i razreše sudbinu nestalih”.

TELESNI OSTACI U PRAKSIOGRAFIJI

U knjizi pod istim naslovom Anemari Mol (Annenemarie Mol 2002) etnografski razmatra “mnogostruko telo” i njegove bolesti u svoj njihovoj telesnosti ispitujući načine na koje se napetosti između porekla znanja i načina saznavanja savlađuju u savremenoj alopatskoj medicini. Mol u pomenutoj knjizi poziva na teoretski preokret: ako bismo se, umesto da zanemarujemo prakse postupanja s objektima, posvetili posmatranju i analizi procesa rukovanja objektima i telima, to bi za posledicu imalo umnogostručenje realnosti (Mol 2002: 5). Ona dalje podseća čitaoc na istorijski pregled i razvoj discipline medicinske antropologije. Prvi korak koji su društvene nauke učinile na polju medicine bio je definisanje bolesti (*illness*) kao koncepta analitički različitog od pojma bolesnog stanja (*disease*) sa svim fizičkim karakteristikama koje to stanje prate. Dalje, antropologija naglašava da bi dijagnoze lekara, šta god oni utvrdili o “bolesnom stanju” (*disease*) pacijenta, trebalo shvatiti kao kulturne narative ili specifične forme diskursa ko se mora tumačiti u odnosu na kulturno definisanu perspektivu onoga koji postavlja dijagnozu. Potrebno je, međutim, piše Mol, učiniti i treći korak u metodologiji društvene nauke o telu: ne samo da moramo zaista razumeti fizičke karakteristike i diskurs koji stvaramo oko tela i njegovih propratnih stanja i bolesti, već pre svega moramo analizirati materijalne prakse i situacije u kojima se neko telo i neka bolest *događaju*. Bolest i tela tako više ne bi bili ontološki koncepti, već deo onoga što se čini u praksi (Mol 2002: 12). Ako neko želi da razume kako “odigravamo (*enact*) bolest”, treba da se okrene ka fizičkim karakteristikama, dijagnozi i intervenciji. Istraživač mora da se posveti prak-

141

siografiji situacija u kojima se neka bolest odigrava, inače postoji osnovan strah da bi se ti elementi analize mogli izgubiti među klasičnim fizičkim i psihosocijalnim pokazateljima.

Dok sam se prisećala događaja kojima sam bila svedok za vreme terenskog rada, nametnula mi se pomisao da bi dokazi sakupljeni na ratištima, u masovnim grobnicama, DNK laboratorijama i na sudovima pravde mogli činiti predmet istraživanja koje bi moglo da osvetli “bolesna stanja” (*deseases*) datih društava. Jezik u kom su ratoborne emocije bile izražavane za vreme rata, idiomi potonjih trauma, gubitaka, zahteva i eshatalogija mrtvih bi pak mogli osvetliti “bolest” (*illness*) tih društava. Dalje, čini se da formulacija Mol o raskoraku između “porekla znanja i načina saznavanja” veoma adekvatno ukazuje na nesklad između objašnjenja ponuđenih od strane žrtava, rođaka nestalih, optuženih zločinaca, forenzičkih stručnjaka, pravnika i političara. Ako pretpostavimo da teoretski okvir Mol nudi osnovu za produktivnu preorijentaciju ove istrage, onda bi se, umesto epistemološkoj, trebalo posvetiti praksiografskoj analizi događaja.²² Zato se veći deo preostalog teksta bavi još preciznijim osvrtom na fizičku realnost tela i telesnih ostataka.²³

142 U retrospektivi, međutim, jasno je da sam se u svom istraživanju, u neku ruku od samog početka (znači mnogo ranije nego što sam pročitala monografiju Mol), služila praksiografskom metodom. Naime, takav pristup je bio jedini moguć s obzirom na osetljivost ljudi koji su učestvovali u razgovorima o telesnim ostacima. Većina mojih sagovornika bila je uzdržana u razgovorima o trgovini telesnim delovima; neki su (kao što se moglo očekivati) tu trgovinu podrobno opisivali i nudili (naizgled izmišljene) detalje; drugi su pak očigledno prećutno projektovali lične ideje o telima i ostacima na moje tobožnje poznavanje, to jest razumevanje ratne situacije. Iako ohrabrivani da naglas govore o iskustvima rata pod motom državnog izmirenja, mnogi nisu želeli, ili jednostavno nisu mogli da razgovaraju o događaji-

22 Neki bi mogli tvrditi da se u analizi Mol preuzimaju opšte pretpostavke poststrukturalističke antropologije. Njena analiza je, međutim, presudno odredila moje razumevanje tela oštećenih u ratu i to želim da naglasim. Ipak, iako mi je njen rad pomogao da shvatim mnogostrukost fenomena telesnih delova u posleratnoj Srbiji, moram da kažem da me na čitanje njenog teksta nije podstakla samo očigledna činjenica da su tela koja sam istraživala obično bila rasparčana ili rasuta. Njena figura “mnogostrukog tela” znači mnogo više od fizičke činjenice rasparčanog tela. Mnogostruko telo ne znači rasparčano ili pluralno telo.

23 Kategorije kojima se ovde služim nisu analitičke, već etnografske.

ma iz proteklih petnaest godina. Njihov poštovanja pun muk na temu ratnih tela imao je ilokutorni rezultat: komunikacijski efekat njihovog ne-kazivanja i aluzija u stvari je naglasio značaj koji su pridavali temi rata. Za mene kao istraživačicu to je značilo da je znanje do kojeg je bilo lakše doći bilo smešteno u dnevnim događajima i aktivnostima mojih sagovornika, i locirano u laboratorijama, obrascima ICMP-a za nestale rođake, procedurama uzimanja DNK uzoraka, u skicama zahteva za naknadu šteta, itd. Znači, unutar onoga što je predstavljalo “punu materijalnost i fenomenologiju iskustva” (Mol 2002: 32).

Obratite pažnju: identitet ljudi koji su tragali za dokazima kontinuiteta između njih samih i osoba ubijenih i ostavljenih da trule na masovnim grobljima mogao je biti samo *izražen*. S druge strane, identitet onih koju si bili pokopani mogao je biti samo *izveden*. Njihov identitet mogao se utvrditi samo određenom procedurom. Najpre su tela morala biti pronađena a potom identifikovana. Mrtvo telo samo po sebi nije ništa izražavalo. Prakse intervencije su *izvele* njegovu stvarnost.

Masovna groblja su zaista bila stvarnost, dok su takozvani uzroci, razlozi i opravdanja za ratne zločine zvučali često kao puki narativi. Međutim često je to bila nepojmljiva stvarnost. Jedini način da se ona osmisli i da se mesto zločina ne pobrka s divljim poljem nane jeste usvajanje određenog tehničkog znanja.

Anatomija se, na primer, ispostavila kao posebno koristan idiom za razgovore o okrutnoj prošlosti. U reasocijacijskim sobama ICMP-a, gde je na stotine belih vreća bilo do vrha napunjeno pomešanim zemnim ostacima (tolikom količinom da DNK testovi i analize nisu bili mogući), stručnjaci su se posvećivali zadatku ponovnog sastavljanja rasparčanih tela, koji iziskuje veliko znanje. Smrskane lobanje, karlične kosti i čeljusti koje su razbacane ležale po jamama, delovale su još potresnije nakon što su bile razvrstane po grupama i brižno poređane. U jednoj od reasocijacijskih dvorana ležalo je na stotine, hiljade ostataka i jedini način na koji se mogao protumačiti taj prizor bio je da se stručno složeni nizovi shvate kao slagalice. Samo neko sa znanjem anatomije, činilo se, mogao je ponovo sakupiti i sastaviti delove telesnih ostataka u kosture tako da oni ponovo dobiju značenje. To uljudno rukovanje ostacima zapravo je bilo veoma realan i praktičan manevar. Bilo je potrebno valjano postrojiti i klasifikovati telesne delove da bi reasocijacija bila omogućena. Jednom (barem delimično) sastavljeni i zakrpljeni kosturi dobili su, međutim, drukčiji status. Zbir kostiju, raspoređen na pravilan način, počeo je da predstavlja nestale osobe. Prakse koje su performativno povratile identitet ljudskim ostacima transformisale su najpre leševe i hrpe kostiju u kosturaste objekte, a zatim te objekte u individualne, pojedinačne žrtve oružanih sukoba. Bolna sadašnjost otelovljena u telesnim ostacima postala je tako još jednom

deo vremenskog redosleda prošlosti – neki od kostura su u tom procesu povratili svoja lična imena, prezimena, zanimanja i živote. Na taj način identifikacija telesnih delova omogućila je buduće porodične i društvene komemoracije. Ali, kakav god bio ishod, rekonstrukcija fizičkih pojedinaca sastojala se od niza striktno tehničkih procesa. Stručnjaci su izvršili individualizaciju dotad neimenovanih žrtava time što su izmerili njihove kukove, analizirali zubne ostatke, dodelili imena prelomima njihovih kostiju. Ovakvi procesi ponovnog pridavanja ličnosti mrtvim telima konstruisali su mrtve osobe kao dokaze zločina, ali i kao karike koje nedostaju u nizu predaka.

Pored toga što nam omogućava da opišemo kako se stvari “odigravaju” (*enact*) u praksi ovakvo “praksiografsko uvažavanje stvarnosti” (*ibid.*) može biti dalji podsticaj za analizu. Klasifikacija i rekonstrukcija izmenile su ostatke.²⁴ Štaviše, promena nije bila samo posledica i efekat praksi već je, u većini slučajeva, bila njihovo osnovno načelo i povod. Smatralo se da je preoblikovanje i obnavljanje groblja, pejzaža zločina i čekaonica ICMP-a punih ožalošćenih ljudi preko potrebno. Očekivalo se da prakse intervencija proizvedu moralnu transformaciju. Kad se imaju u vidu njihovi efekti (i afekti), te intervencije ne mogu se shvatiti samo kao jedan od načina organizovanja individualnih života (ljudi i leševa) već kao konceptualne i praktične platforme na kojima se s vremenom oblikovalo posleratno društvo.

Istovremeno, važno je napomenuti da nisu samo procesi ono što menja objekte ili ljudska shvatanja o njima. Sama zemlja u kojoj su tela ležala izmenila je ostatke, preoblikovala ih, odnosno doprinela njihovom raspadu (barem delimično). Međutim, interesantno je primetiti da je čak i raspadanje dobilo određenu vrednost u procesima povraćaja jer je omogućilo rekonstrukciju. Proces raspadanja tela i *post mortem* istorija kostiju pokazali su zavisnost suprotnih dejstava očuvanja i razaranja, kako u kulturnom pamćenju tako i u eroziji tla.²⁵

24 Za vreme jugoslovenskih ratova međunarodne političke i vojne intervencije imale su za cilj da okončaju borbe. Intervencija laboratorijskih tehničara koji su punili svoje epruvete rastvorima i reagensima imala je za cilj prevođenje jedne vrste znanja u drugu – krvne slike u DNK dokaz da su posredi žrtve. I sama sam intervenisala u krajoliku masovnih grobnica dok sam pomagala tehničarima da zabeleže količinu i stanje nađenih ostataka.

25 Doduše, i telo u raspadu moglo bi se protumačiti kao proces, a ne samo kao objekt.

ZAKLJUČAK

Tokom oružanih sukoba devedesetih godina na tlu nekadašnje Jugoslavije, telo je često bilo prizivano kao metafora za nacionalnu celovitost, suštinu i sposobnost etničkog preporoda; mrtva tela su simbolizovala polaganje prava na posebne teritorije i motivisala određen broj ljudi da uzmu oružje u ruke. Nakon ratova, kada su mnoga tela postala samo telesni delovi, ljudskim ostacima bila je dodeljena uloga nosilaca posebno značajnih oblika identiteta žrtava, počinitelaca zločina ili naprosto nacionalnih subjekata. Zemni ostaci i kosti poslužili su i kao objekti kroz koje su legitimisane posebne verzije modernosti, demokratije, odgovornosti i pomirenja.

Ako se u ratnoj političkoj retorici i praksi telo srpskog naroda oživljavalo u bitkama, u medikalizovanoj i mirnodopskoj retorici Srbija je ponovo postala cela zahvaljujući zakonitom i pravednom prenosu kostiju nestalih u ratu. DNK testovi i reasocijacijske tehnike očito su urodili novim tipom razumevanja istorije sukoba i novim načinom suočavanja s njom kroz takozvanu naučnu nesporost dokaza o krivici. Genetsko punomoćje, zajedno sa reasocijacijskim tehnikama, bilo je ponuđeno kao definitivna i naučno potvrđena presuda o identitetu žrtava. Pored toga, primenjujući overene ekspertize (na primer, arheologije, fizičke antropologije, patologije, fiziohemije, odontologije, itd.) na lokalne okolnosti s namerom da reše zločine i nestalima povrate identitet, forenzički stručnjaci shvatili su svoju ulogu kao veoma značajnu kako u individualnim tako i širim društvenim i međudržavnim procesima isceljenja i pomirenja. Forenzička identifikacija omogućila je telesnim delovima da zadobiju metonimijski status ne samo kao dokazi ratnih nedela, nego i simbolički, kao znaci ratom oskrnavljenog i narušenog života zajednica i država. Belezi koje su na telima ostavili počinioci zločina, naučnici i vreme predstavljaju, naravno, veoma različite vrednosti u različitim kontekstima, ali svi se oni danas tumače kao dokazni materijal. Veruje se, naime, da upravo biologija tela jamči istinu i potvrđuje prošlost. Stoga nije preteran zaključak da su neki savremeni oblici stradalništva, građanstva i modernosti u Srbiji zasnovani, između ostalog, i na razumevanju i upotrebi DNK metoda identifikacije. Povrh toga, u današnje vreme više nije moguće tvrditi da su privatno rukovanje ostacima, kao na primer, navodna trampa leševa i razmena informacija o njima pokazatelji “balkanske zaostalosti i atavizma”, kao što se to tumačilo ranih devedesetih. Naprotiv, strane organizacije vide aktivno uključenje lokalnih stanovnika u procese potraživanja ostataka i njihove komemoracije kao “ključni, progresivni, liberalni i moralni akt” društva u tranziciji.

Ipak, ostaje pitanje da li rekonstrukcija i repatrijacija ostataka zaista promovišu i podstiču procese pomirenja između postjugoslovenskih zemalja? Ko-

liko je taj proces uspешan, bezbolan i brz? I koliko takva ideja pomirenja može biti delotvorna ako se zna da je ona u stvarnosti uvek obojena prizorima (makar i ublaženim pomoću naučnih metoda) raskomadanih leševa projektovanim na vidno izobličeni simbolički registar koji i dalje gospodari emocionalnim krajolikom žrtava i preživelih? Gore analizirani simbolički i praktični procesi rememoracije, koji intimno uslovljavaju i omogućuju oplakivanje nestalih imaju, po mom mišljenju, pozitivne ali i negativne aspekte. Sigurno je da su procesi repatrijacije pomogli mnogobrojnim porodicama da barem donekle razreše ratne traume. Međutim, ti isti procesi su se pokazali kao pogodni i za manipulaciju u kontekstu revanšističke i reakcionarne politike. Tokom istraživanja dokumentovala sam znatan broj slučajeva gde je tehnička identifikacija putem DNK metoda bila upotrebljena kao proces koji vaskrsava iluzorne i izopačene ideje nacionalne nepovredivosti. Danas kada je DNK test priznat kao najviši dokaz identiteta žrtve, biologija mrtvog tela postala je glavni dokaz et(n)ičke pripadnosti. Kao što je 17-godišnji školarac, kome su veći deo porodice pobili u Srebrenici, izjavio:

146

Ja sam dao krv na analizu. Većina ljudi koje poznajem je tako uradila. I tako treba. Samo oni koju su prošli kroz DNK testove mogu da dokažu da nisu krivi [za ratne masakre]... Zato samo testirani ljudi, kao što smo mi u Bosni, mogu da se pridruže Evropskoj Uniji.

Mnogi od mojih sagovornika shvatili su naučno-pravni koncept identiteta utvrđenog putem DNK analize kao dokaz koji potvrđuje popularne mitologije o tobožnjim fizičkim, to jest biološkim, razlikama između Srba, Hrvata i Bošnjaka. Daleko bitnija i složenija politička pitanja, kao što je članstvo u EU, takođe se često тумачe u odnosu na DNK testove. Na sličan način je, recimo, bila shvaćena i kampanja sakupljanja DNK uzoraka (finansirana od strane Evropske zajednice) na tlu bivše Jugoslavije i širom Evropske unije, Amerike i Kanade. Tu kampanju su neki protumačili kao hajku na genetički koherentnu srpsku (ili hrvatsku, ili bošnjačku) populaciju širom sveta. Skupljanje krvnih uzoraka radi humanitarne misije tako je postalo sredstvo za političke tvrdnje o biološkoj homogenosti i ultimativnom etničkom razlikovanju ovih grupa.

Drugi moji sagovornici su pak iz petnih žila pokušali da demistifikuju kosti koje su im bile poslate natrag – da s njih jednom za svagda svuku pravne, naučne, protograđanske narative u koje su bili odeveni i da ih liše tereta neprijatnih istorijskih asocijacija:

Te strašne klanice koje su se desile pre pedeset godina ponovile su se u strahovitim klanjima pre deset godina. Ista krvoprolića i isti izgovori. Dosta mi je toga. Toliko sam umorna od ove priče i ove zemlje. Najrađe bih zauvek učutala... Još kad bi i sećanja na ratove zauvek umrla i nikada više vaskrsla... Ovde se osećam kao stranac, što je strašno, verujte mi. Mnogo je lakše biti stranac u tuđoj nego u vlastitoj zemlji. Mnogo lakše. (Višnja)

Izražavajući takve stavove, deo mojih sagovornika odlučno se suprotstavio regrutovanju telesnih ostataka žrtava iz devedesetih za bilo kakve projekte pomirenja i evropskih integracija. Neki smatraju da bi njihovo iskreno poštovanje prema precima bilo osujećeno ukoliko bi ostaci bili upotrebljeni samo kao znak takozvane volje Srbije da se suoči sa istinom i prizna krivicu. Iako je težnja za odgovornošću shvaćena kao instrumentalna i potencijalno korisna u legitimisanju demokratske vlasti, popravljajući odnosa sa međunarodnom zajednicom i obnavljanju dostojanstva pojedinačnim žrtvama i njihovim porodicama, politizacija kostiju je i dalje tema koja raspiruje atavističke duhove. Neki od mojih sagovornika izrazili su želju da se Srbija ponovo približi standardnim oblicima modernosti, ali im je istovremeno bilo stalo da “pokojnici počivaju u miru” (Ružica), što bi prakse ICMP-a mogle narušiti. Porodice nestalih retko shvataju društveno isceljenje kao brz, javan ili samo tehnički proces. 147

Iako je razlika između lokalnih želja i procedura osmišljavanja mrtvog tela i demokratskih i higijenskih ciljeva transnacionalnih institucija naizgled neproblematična, u ovom ogledu se retorika obeju strana vidi kao veoma slična. Naime, oba tipa ideoloških praksi polaze od ideje rekonstruisanog tela kao središnje figure u imaginarnom projektu izlečenja porodica, državne nepovredivosti i međunarodne harmonije. Proces državnog isceljenja, veruje se, može se sprovesti samo kroz utvrđivanje određenog tipa identiteta i strukture pripadanja – precima, porodici, državi, ili biološki utvrđenoj civilnoj zajednici.

Obe strane tako barataju idejom i materijalnošću telesnih ostataka kao nepobitnim i krajnjim dokazom čija dalja interpretacija i analiza uopšte nije potrebna, ma šta naučnici zapravo otkrili u cvetnim poljima. Pored toga što je takav stav izuzetno problematičan, važno je naglasiti da je naučno utvrđen identitet žrtava tek prvi od mnogih koraka u složenom i višestranom procesu suočavanja s prošlošću, koji uključuje kako porodice nestalih, žrtve, vinovnike zločina tako i institucije koje poistovećuju sudbinu pojedinaca sa raznim narativima pravde, racionalizacije krivice i praštanja. Kostu se ne tumače same, niti je značenje takozvanih dokaza uvek očigledno. Iako takozvani demokratski kontekst tumačenja kostiju ima

svakako drukčiju moralnu pozadinu, on nije ništa jasniji od onog iz ranih osamdesetih, kada su otkopavani grobovi iz drugog svetskog rata i politički (zlo)upotrebljavani pronađeni ostaci. Pretpostavljati da će sam povraćaj ratnih tela potpuno neproblematično i neosporno služiti međudržavnim pomirenjima i poverenju bilo bi isuviše naivno (iako priželjkivano) u datom političkom i istorijskom trenutku. Biće, naime, potrebno vreme da se zaista i u potpunosti shvati politički kontekst procesa repatrijacije i priznavanja odgovornosti u odnosu na društvene trendove koji oslikavaju savremene potrebe i nastojanja ljudi u Srbiji i u široj međunarodnoj zajednici.

U ovom ogledu tvrdila sam da je postkonfliktne težnje osmišljavanja ratne prošlosti potrebno razumeti ne samo u odnosu na istorijska zaveštanja iz kojih potiču, već i u kontekstu savremenih forenzičkih i pravnih praksi. Savremena intervencija u prostore i poimanja ratišta i gubitaka značajno definišu prošlost. Da bismo polje divlje nane videli kao masovnu grobnicu, određene prakse moraju stupiti na snagu. Ako ništa drugo, mesto zločina je potrebno markirati žutom trakom i crvenim zastavicama. Da bi pokazala dostojno poštovanje prema pokojnom sinu, majka veruje da mora sedeti pored njegovog groba iako je taj grob prazan. Žena mora sebe uveriti da prijava nestanka muža može ubrzati njegovu smrt. U odnosu na ta
148 intimna i lična racionalizovanja bolne prošlosti, organizovane prakse sakupljanja, klasifikovanja, i analize telesnih ostataka mogu delovati strano i neorganski; istraživanje je, međutim, pokazalo da te prakse, ukoliko su predstavljene kao da pripadaju istom poretku oplakivanja i želje za odgovornošću i pravdom, bivaju prihvaćene i od strane društva u tranziciji.

Tekst je napisan 2006. godine za knjigu *Social Bodies*, Maryon McDonald i Helen Lambert (ur.), Berghahn: Oxford (u štampi).

Zahvalnost

Dugujem iskrenu zahvalnost Marilyn Strathern, Slavici Miletić, Dejanu Iliću i anonimnom čitaocu za njihove komentare o izvornoj verziji ovog teksta. Svim onim ljudima koji su mi za vreme mog terenskog rada pružili gostoprimstvo i sa mnomodelili svoje vreme i iskustvo najiskrenije se zahvaljujem. Ovaj rad ne bi bio moguć da me dodeljivanjem sredstava za individualno istraživanje nisu podržale Fondacija Wenner-Gren i Ad Futura, kao i Royal Anthropological Institute nagradom Sutasonma. Prva verzija dela petog odeljka ovog rada objavljena je u *Cambridge Anthropology* 25:3, 2005/2006.

LITERATURA

Bakić-Hayden, Milica (2004): 'National Memory as Narrative Memory. The Case of Kosovo' u: *Balkan Identities. Nation and Memory*. Prir. Maria Todorova. London: Hurst & Company.

Ballinger, Pamela (2003): *History in Exile. Memory and Identity at the Borders of the Balkans*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.

Bandić, Dušan (1997): *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Bjelić, Dušan, Obrad Savić (2003): *Balkan as Metaphor: Between Globalization and Fragmentation*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.

Bringa, Tone (1995): *Being Muslim the Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnian Village*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Butler, Judith (2000): *Antigone's Claim. Kinship between Life and Death*. New York: Columbia University Press.

Čajkanović, Veselin (1910-24; 1994a): *Studije iz srpske religije i folkora 1925-1942*. Beograd: Srpska književna zadruga, BIGZ, Prosvet.

Čolović, Ivan (1984): *Divlja književnost*. Beograd: Nolit.

Danforth, Loring i Alexander Tsiras (1982): *The Death Rituals of Rural Greece*. Princeton: Princeteon University Press.

Denitch, Bogdan (1994): *Ethnic Nationalism: The Tragic Death of Yugoslavia*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Dvornić, Milan (1994): "Pogrebni običaji baranjskih Srba". U: *Raskovnik (75-76)*: 26-32.

Đorđević Tihomir (1923, 2004): *Naš narodni život*. Beograd: Prosveta.

Ephirim-Donkor, Anthony (1997): *African Spirituality: On Becoming Ancestors*. Asmara (Eritrea): Africa World Press.

Green, F. Sarah (2005): *Notes from the Balkans. Locating Marginality and Ambiguity on the Greek-Albanian Border*. New Jersey: Princeton University Press.

Hayden, Robert M. (1994): 'Recounting the Dead: The Discovery and Redefinition of Wartime Massacres in Late- and Post-Communist Yugoslavia'. U: *Memory, History, and Opposition Under State Socialism*. Prir. Rubie S. Watson. Santa Fe, N.M.: School of American Research Press.

- Hertz, Robert (1904-1906; 1960): *Death and the Right Hand*. Aberdeen: Cohen & West.
- Jovanović, Bojan (2002): *Srpska knjiga mrtvih*. Novi Sad: Enciklopedija Srbica, Prometej.
- Kaufman, Sharon (2005): . . . *And a Time to Die: How American Hospitals Shape the End of Life*. New York: Scribner.
- Kulišić, Špiro (1979): *Stara slovenska religija u svjetlu novijih istraživanja posebno balkanoloških*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Lock, Margaret (2002): *Twice Dead: Organ Transplants and the Re-invention of Death*. Berkeley: University of California Press.
- Mol, Annemarie (2002): *The Body Multiple: Ontology in Medical Practice*. Durham i London: Duke University Press.
- Lowmianski, Henryk (1979, 1996): *Religija Slovena*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Petrović, Maja (2003): *The Practices of Justice and Understandings of Truth: Truth and Reconciliation Commissions*. Dostupno na: <http://www.eurozine.com/article/2003-12-02-petrovic-en.html>
- Petrović, Sreten (1995): *Mitologija, kultura, civilizacija*. Beograd: Salus.
- Petryna, Adriana (2002): *Life Exposed: Biological Citizens after Chernobyl*. New Jersey: Princeton University Press.
- Rose, Nikolas i Carlos, Novas (2005): 'Biological Citizenship'. U: *Global Assemblages: Technology, Politics, and Ethics as Anthropological Problems*. Prir. Aihwa Ong i Stephen J. Collier. London: Blackwell.
- Seremetakis C., Nadia (1991): *The Last Word: Women, Death, and Divination in Inner Mani*. Chicago: University of Chicago Press.
- Scheper-Hughes, Nancy (2000): *The Global Traffic on Organs*. *Current Anthropology* 41:191-224.
- Scheper-Hughes, Nancy i Loïc Wacquant (2003): *Commodifying Bodies*. London: Sage.
- Sharp A., Lesley (2006): *Strange Harvest. Organ Transplants, Denatured Bodies, and the Transformed Self*. Berkeley: California University Press.

Swain Tony, Trompf Gary (1995): *The Religions of Oceania*. New York: *Library of Religious Beliefs and Practices*, Routledge.

Verdery Katherine (1999): *The Political Lives of Dead Bodies. Reburial and Postsocialist Change*. New York: Columbia University Press.

Weingrod Alex (2002): 'Dry Bones: Nationalism and Symbolism in Contemporary Israel'. *The Best of Anthropology Today*. Prir. Jonathan Benthall. London: Routledge.

Zečević, Slobodan (1982): *Kult mrtvih kod Srba*. Beograd: Biblioteka Susretanja.